

9. Бартольд В.В. Киргизы: (Исторический очерк). – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1927.
10. Пушкин А.С. Собр. Соч. трех томах. Санкт-Петербург: Золотой век, Диамант, 1997.
11. Веселовский С.Б. Из старых тетрадей. Страницы из Дневника 1917-1923. М.: АИРО-XXI, 2004.
12. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, 1971. – 403 с.

САМАРҚАНД АЛЛОМАЛАРИ ТАРИХИ

Мамашикуров Б.Б.

ЎзРФА шарқшунослик институти мустақил тадқиқотчиси,
Самарқанд Ҳадис илми мактаби катта ўқитувчиси
Samnur2003@mail.ru

Аннотация. Ушбу мақолада IX-XII асрларда Самарқанд диёридан етишиб чиққан фақиҳлар ва уларнинг фиқҳ илмининг ривожига қўшган ҳиссалари ҳақида сўз боради. “Самарқандий” нисбаси олган фақиҳ алломалар ҳаётига доир манбалардан бири шубҳасиз Абулфайз Муҳаммад ибн Абдуҷамол ас-Самарқандийнинг “Қандияи хурд” асаридир. Бу асарда Самарқанд алломалари ҳаёти баён қилинади ҳамда Самарқанд атрофидаги жой номлари ҳақида ҳам батафсил тухталади. Бу асар ҳалигача тўлиқ ўрганилмаган. Илм фан марказларидан бири бўлган Самарқанд алломаларининг ҳаётини ўрганилиши бугунги кунда долзарб муаммолардан биридир.

Калит сўз ва иборалар: Самарқанд, Насафий, “Қандияи хурд”, фақиҳлар, Чоқардиза, ал-Мотурудий, Муҳаммад ибн Абдулҷалил, ҳадис, калом.

Аннотация: В данной статье рассказывается о правоведах из Самарканда в IX-XII вв., и их вкладе в развитие исламской юриспруденции. Одним из источников по жизни правоведов, приписываемых «Самарканди», несомненно, является труд «Кандияй Хурд» Абулфайза Мухаммада ибн Абдуджамола ас-Самарканди. В этой работе описывается жизнь самаркандских ученых и подробно обсуждаются названия мест вокруг Самарканда. Эта работа еще не до конца изучена. Изучение жизни ученых Самарканда, является одной из актуальных проблем современности.

Ключевые слова и фразы: Самарканд, Насафи, «Кандияй хурд», факихы, Чакардиза, аль-Матуруди, Мухаммад бин Абдулджалил, хадисы, калам.

Annotation: This article tells about the jurists from Samarkand in the 9th-12th centuries, and their contribution to the development of Islamic jurisprudence. One of the sources on the life of jurists attributed to "Samarkandi" is undoubtedly the work "Kandiyay Khurd" by Abulfayz Muhammad ibn Abdujamol al-Samarkandi. This work describes the life of Samarkand scholars and discusses in detail the names of places around Samarkand. This work has not yet been fully explored. The study of the life of Samarkand scientists is one of the urgent problems of our time.

Key words and phrases: *Samarkand, Nasafi, "Kandiyay khurd", faqihs, Chakardiza, al-Maturudi, Muhammad bin Abduljalil, hadiths, kalam*

Қадим-қадимдан Самарқанд илмий-маданий марказ бўлиб келган. Самарқандда тарих давомида минглаб олиму-уломолар, шоир ва адиблар туғилиб, шу азим шаҳарда вояга етганлар ҳамда унинг номини дунёга машҳур қилган.

IX-XII асрларда Самарқандда илм-фаннинг турли соҳалари қатори ҳадис, калом ва ислом ҳуқуқининг асоси бўлмиш фикҳ илмлари ҳам ривожланди. Фикҳ илмининг ривожланиш жараёнида бу заминдан кўплаб фақиҳ алломалар етишиб чиқдилар ва бу ерда фикҳ илми мактабларини яратдилар. Самарқанднинг кўҳна тарихи ҳақида ва “Самарқандий” нисбаси олган алломалар ҳаётига доир манбалар анчагина. Лекин, бизга уларнинг баъзиларининг номларигина маълум бўлса, баъзилари бизгача тўла етиб келмаган. Шундай асарлардан бири, Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мустаффарий ал-Насафий ас-Самарқандийнинг [5: 30-31] (ваф. 402/1011) “Таворихи Самарқанд” (Самарқанд тарихи) асаридир. Бу олимнинг тўла исми Абу-л-Аббос Жаъфар ибн Абу Али Муҳаммад ибн Абу Бакр Мустаффирий Насафий Самарқандийдир. У кўзга кўринган тарихчи, адиб, муҳаддис ва фикҳ олими бўлган. Деххудонинг «Луғатнома» асарида ёзилишича, Абу-л-Аббос бир неча вақт Марв ва Сарахсда истиқомат қилган. Шу ерда бошланғич маълумотни олгандан кейин Бухорога бориб яшаган ва у ернинг бир неча олимларидан таълим олган. Олим Насаф (Қарши) шаҳрида яшаб, шу ерда 432/1040 йили вафот этган. Самарқандий нисбаси унинг Самарқандда яшагани ёки у ерда туғилганидан далолат беради. Абу-л-Аббос тарих, адабиёт ва бошқа фанлар соҳасида «Китоб тарихи Самарқанд», «Китоб тарихи Насаф ва Кеш [Шаҳрисабз]», «Китоб аш-шеър ва-ш-шуаро» («Шеър ва шоирлар ҳақида китоб»), «Китоб ал-вафо», «Китоб далоил ан-нубувва» («Пайғамбарлик далиллари китоби»), «Китоб ад-даъвот» («Тарғиботлар китоби»), «Китоб хутаб ан-набий» («Пайғамбар хутбалари китоби»), «Китоб тибби ан-набий» («Пайғамбаримиз табобат китоби») каби асарларни ёзган [6:

1/296, 2/1306]. Булардан «Китоб тибби ан-набий» Техронда нашр этилган, кўпчилиги ҳали топилгани йўқ **[5: 30-31].** Ушбу асар Самарқанднинг ибтидоий замонларидан то X асаргача бўлган тарихи, унинг асори атиқалари, шунингдек Насаф (Қарши) ва Кеш (Шахрисабз) вилоятларининг тарихини ўз ичига олган **[1:7].** Бизгача фақат номигина етиб келган асарлардан яна бири Абу Саъд Абдуррахман ибн Муҳаммад ал-Идрисийнинг (ваф. 405/1015) “Таворихи Самарқанд” (Самарқанд тарихи) асаридир **[6: 1/296].** Бу асар “Китаб ал-камол ли маърифат ар-рижол” (Номдор кишиларни танитувчи муфасссал китоб) номи билан ҳам танилган **[9: 64].** Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий ас-Самарқандий (460/1068 – 537/1142) юқоридаги асарни давом эттириб, ўз давригача бўлган олимлар ҳаётини унга кўшимча қилиб, уни тўлдиради. Уни “Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд” деб атайти. Асарнинг яна бир номи “Китоб ал-қанд фи маърифати уламаи Самарқанд” (Самарқанд уламоларини танишда қанддек китоб). Замонавий нашрларда эса “Китоб ал-қанд фи зикри уламаи Самарқанд” (Самарқанд уламоларини зикр этувчи қанддек китоб) номи билан нашр қилинган.

XII асрда яшаган моҳир таржимон ва тарихнавис олим Абулфайз Муҳаммад ибн Абдужамол ибн Абдумалик Ҳайдар ас-Самарқандий устози Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафийнинг (460/1068 – 537/1142) “Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд” асарини қисқартириб уни “Қандияи хурд” деб атайти. Энг сўнги ва қимматли асарлардан бири шубҳасиз Абу Тохирхожа Самарқандийнинг (ваф.1874) “Самария” китобидир. Бу асарда Самарқанд ва унинг атрофидаги мазорлар, дарё ва боғлар, масжид ва мадрасалар жойлашган уринлари ва зиёратгоҳлар ва уларнинг соҳиблари ҳамда Самарқанда яшаб ўтган буюк сиймолар ҳаёти ҳақида қисқача қимматли маълумотларни беради тарихий, географик асардир.

XII аср ярмигача Самарқандда яшаб ўтган алломалри ҳақида тулиқ маълумот берадига асар Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-

Насафийнинг (460/1068 – 537/1142) “Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд” асаридир.

Алломанинг тўлиқ исмлари - Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ибн Муҳаммад ибн Али ибн Лукмон Насафийдир ас-Самарқандийдир [7: 307]. У зот буюк олим, ҳанафий мазҳаби фақиҳи, муфасссир, муҳаддис, муаррих, Аҳли суннанинг ақоид илми имомларидан бўлганлар. У киши Бурҳониддин Марғинонийнинг (ваф. 1197) устозидир [4:2/660]. Ҳижрий 462/1068 йили Насаф шаҳрида туғилган ва шу ерда илк устозларидан исломий илмларни ўрганган. Кўп вақт Самарқандда яшаган ва ўша ерда ҳижрий 537/1143 йил, жумодул-увла ойининг 12 куни вафот этган ва Чокардиза қабристонида, имом Абу Мансур ал-Мотурудий (ваф. 944) раҳматуллоҳи алайҳининг ёнларига дафн этилганлар [4: 2/658].

Фақиҳ аллома Абу Ҳафс Насафий турли илмларга доир юзга яқин асарлар тасниф қилган. Жумладан қуйидаги асарлари маълум ва машҳурдир [10: 47]:

“Тайсир фит тафсир” (Тафсирдаги (маълумотларни) енгиллаштириш). Бу китоб уч мужалладдан иборат. Биринчи мужаллади Қоҳирада нашр қилинган. Ал-Азҳар университети кўлёзмалар фондида унинг бир нусхаси сақланади.

“Китобун нажаҳ фи шарҳи китоби ахбарис сиҳох” (“Аниқ хабарлар китоби”ни шарҳлашдаги муваффақият китоби). Бу китоб “Саҳиҳ Бухорий”нинг шарҳидир. Бу асарда нотўғри ва хато ёзилган, исмлари ўзгартирилган ва баъзи исмлари тушуриб қолдирилган ҳадисларни тасҳиҳ этиб, ҳадислар тўпламини ёзган, асарида 550 нафар шайхнинг номлари келтирилган.

“Ақоидун Насафий” (Насафий ақидалари). Имом Насафий раҳматуллоҳи алайҳининг “Ал-Ақидутун Насафия” (“Насафий ақидаси”) асарлари ғоятда машҳур ва ақийда борасидаги асарларнинг мўътабарларидан саналади. “Ал-Ақидутун Насафия” рисоласи кичик ҳажмда бўлишига

карамай, ҳозирги кунгача Аҳли сунна вал жамоанинг ақидаси бўйича энг машҳур қўлланмалардан биридир **[11: 111]**.

“Назму жомеис сағир фи фикҳил ҳанафий” (Ҳанафий фикҳи ҳақидаги – “Жомеус сағир”нинг назмий баёни);

“Тилбату-т-талаба” (Талабалар излаган маълумотлар). Бу китобда ҳанафий мазҳабининг фикҳий истилоҳлари баён этилган. Имом Насафий раҳимахуллоҳ бу асари билан араб тили ва истилоҳига улкан ҳисса қўшган алломалардан биридир. “Тилбату-т-талаба” асари биринчи фикҳий луғат китоби деб эътиборга олинади. Муаллиф раҳимахуллоҳ бу китобда фикҳда ҳанафийлар ишлатадиган калима ва лафзларнинг маъноларини тўплаганлар **[8: 59]**.

“Манзуматул хилофиёт” (Фарқли қарашлар ҳақида манзума). Шеър услубида ёзилган бу манзума ўнта бобга ажратилган бўлиб, уларнинг саккизтасида Имом Аъзам ва у зотнинг машҳур мужтаҳид шогирдларининг фарқли қарашлари жамланган. Қолган иккитасида эса имом Шофиъий ва имом Моликларнинг қавлларини ўртасидаги ихтилофларни ҳам қилган. ЎЗР ФА Беруний номидаги шарқшунослик институтида бу асарнинг икки нусхаси № 3991, 2585/1 рақамлари остида сақланмоқда **[11: 111]**.

“Қанд фи уламаи Самарқанд” (Самарқанд уламолари ҳақида “қанд”), яъни қанддек тотли маълумотлар; Шунингдек, «Китоб ал-қанд фи зикр уламои Самарқанд» асарларида мингдан ортиқ Мовароуннаҳр уламолари ҳақида қимматли маълумотларни келтирганлар. **“Мавақийт фил явақит”** (Белгилаб қўйилган вақтларда якутлар);

“Таъдаду шуюхи Умар” (Умарнинг устозлари ададларини санаш). Бу асарда муаллиф беш юздан ортиқ устозларининг исми шарифларини жамлаган. Имом Насафий раҳимахуллоҳнинг устозлари жуда кўп бўлиб, уларнинг исмлари “Таъдоду шуйухи Умар” (“Умар устозларининг адади”) асарларида келтирилган **[11: 104]**.

XII асрда яшаган моҳир таржимон ва тарихнавис олим Имом Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Абдулжалил ибн Абдулмалик ибн Али ибн Ҳайдар «Китоб ал-қанд фи тарих Самарқанд» («Самарқанд тарихи ҳақида қанд китоб») номли асарининг форс-тожик тилидаги қисқартмасини ёзган ва унга «Қандияйи хўрд» («Кичик қандия») деб ном берган [9: 64].

Олим Самарқандда туғилиб, Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий ас-Самарқандийнинг шогирди бўлган. «Қандияйи хўрд» икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда Самарқанд тарихи ва ундаги мазорлар тасвирланган. Бу қисмда муаллиф фойдаланган манбалар («Тарихи Самарқанд», «Баён ал-маориф», «Тажрибаном», «Таворихи Самарқанд», «Қиссаи нишопуриён») эслатилади. Кейин «Зикри пирони Ҳиндистон» («Ҳиндистон пирларини эслаш») деган боб бошланиб, фойдаланилган манбалар кўрсатилади. Қисқартманинг мазмунига қараб, исломгача бўлган ярим афсона маълумотлар, араб истилоси ва унга қарши кураш, Самарқанднинг қурилиши, суғориш тизими ва суғориладиган ерлардан олинадиган солиқларни билиб олиш мумкин. Асарда Самарқанд ва унинг атрофида яшаган азиз-авлиёларнинг таржимаи ҳоли, Самарқанд мазорлари ва уларни зиёрат қилиш йўлларининг баёнига ҳам анча ўрин берилган. «Қандияйи хўрд»нинг қиммати яна шундаки, унда Самарқанд ва унинг атрофидаги ерларнинг қарийб 1000 йил илгариги суғориш тизими ҳақида маълумотлар, Самарқанд мазорлари тавсиф этилаётган қисмида эса Самарқанд атрофидаги қишлоқларнинг бошқа асарларда учрамайдиган номлари келтирилган [9: 64].

ЎзР ФА Беруний номидаги шарқшунослик институтида [9: 64], Тожикистон ФА ва Санкт-Петербург кутубхоналарида бу асарнинг кўлёзмалари сақланмоқда. Асар 1327/1909 йили Самарқандда, 1334/1953 йили Техронда тошбосма усулида нашр этилган [11: 132].

Хулоса қилиб айтганда ўтмишда ўтган аجدодларимиз ҳаёти ва улар қолдирган меросни ўрганиш бугунги давр талабидир. Уларнинг ҳаётини акс

этган, улар ҳақида маълумот берадиган манбаларни тадқиқ этиш ва ўрганиш вауни келажак авлодга етказиш вазифамиздир. Тарихнавис олим Имом Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Абдулжалил ибн Абдулмалик ибн Али ибн Ҳайдарнинг «Қандия хурд» асари Самарқанд ва унинг атрофида яшаган аجدодларимизнинг таржимаи ҳоли, Самарқанд мазорлари ва унинг атрофидаги ерларнинг суғориш тизими ҳақида маълумотлар берадиган қимматли асардир.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Абу Тоҳирхожа. Самария. – Тошкент: Камалак, 1991.
2. Абдулҳай Лакнавий. “Фавоиду-л-баҳия фи тарожими-л-ҳанафия”.
3. Абдулқари ас-Самъоний. Насабнома (Ал-Ансоб). Ҳилол нашр. – Тошкент, 2017.
4. Абулвафо ал-Қураший. Ал-Жавоҳир ал-музййа фи табақот ал-ҳанақиййа
5. И.Абдуллаев ва Ҳ.Ҳикматуллаев. Самарқандлик олимлар. – Тошкент, Фан нашриёти, 1969 йил.
6. Котиб Чалабий. Кашф аз-зунун ан-асоми ал-кутуб вал-фунун. – Байрут.
7. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий. Ал-Аълум ал-ахёр
8. Нажмуддин Умар Насафий. “Тилбату-т-талаба”. Шайх Холид Абдурроҳман тадқиқи). “Дору-н-нафоис” нашриёти, Байрут – 1999.
9. СБР, VIII, Ташкент, 1967. СБР, I, № 693-697; СБР, V, № 3965-3970;
10. Ҳофиз Зайнулдин Қосим ибн Қутлубғо. “Тоҷу-т-тарожим фий табақоти-л-Ҳанафия”.
11. Ш.Зиёдов, Қ. Маҳмудов. Ўрта асрларда яшаган машҳур Самарқандлик алломалари. – Тошкент, 2019.

XALIL SULTONNING BOSHQARUV DAVRIDA XORIJLIKLARNING O‘Z YURTLARI TOMON KO‘CHISHLARI

Beginqulova L.M.

Farg‘ona davlat universiteti

O‘zbekiston tarix kafedrasi v.b. dotsenti